

T hemersonowie i Witkacy, czyli nieeuklidesowa przygoda smoka Żabrołaka

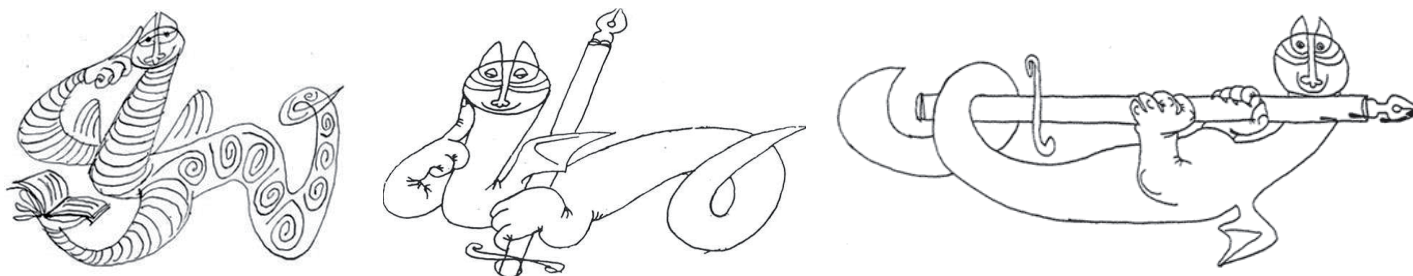
*W państwie sześciowymiarowego kontinuum wszelkie kryteria są rzeczą
w istocie zbyt banalną.*

Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Gyubał Wabazar*

Świat jest bardziej skomplikowany niż nasze prawdy o nim.
Stefan Themerson, *Hau! Hau! czyli kto zabił Ryszarda Wagnera?*

Prolog

Losy autora tak się ułożyły, że na twórczość tytułowych bohaterów natrafił w młodości dzięki swej cici, Helenie Średniawie z Zakopanego. Najpierw jako dziecko cieszył się podsunietą przez nią lekturą *Przygód Pędrka Wyrzutka*. Później jako nastolatek miał okazję odwiedzić Modestę Zwolińską i zobaczyć kolekcję portretów pastelowych właścicielki i jej siostry, Neny Stachurskiej, która była ulubioną modelką Witkacego. Wspomniane zdarzenia pozostawiły trwałe ślady i doprowadziły po latach do wizyty w Archiwum Themersonów w Londynie w poszukiwaniu związków

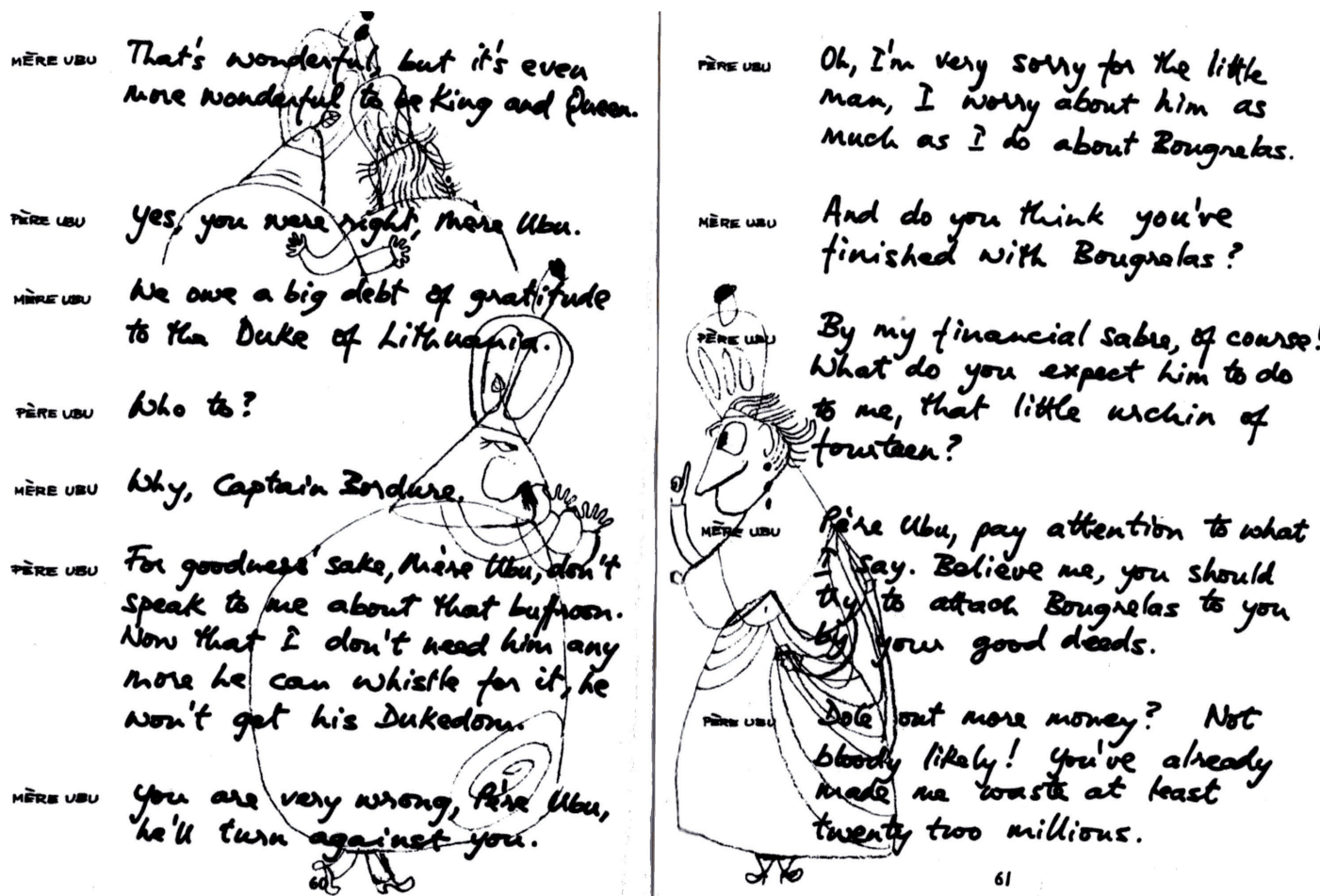
Warianty logo Gaberhocchus Press

między artystami, stając się jednocześnie inspiracją do prezentowanego artykułu.

Stefan Themerson (1910–1988) to powieściopisarz, poeta, dramaturg, eseista, rysownik, kompozytor, fotograf, pionier filmu eksperymentalnego, filozof i teoretyk sztuki, edytor i wydawca, twórca koncepcji Poezji Semantycznej. Franciszka Themerson (1907–1988) była malarką, rysowniczką, ilustratorką, scenografką, edytką i wydawczynią, pionierką filmu

eksperymentalnego. Stanisław Ignacy Witkiewicz (1885–1939) to teoretyk sztuki i teatru, filozof, dramaturg, pisarz, malarz, rysownik, fotograf, krytyk i publicysta, okazjonalny poeta i kompozytor, twórca koncepcji Czystej Formy w teatrze i sztuce.

Franciszka i Stefan Themersonowie oraz Stanisław Ignacy Witkiewicz należą do tej wyjątkowej kategorii postaci w światowej kulturze i sztuce, które najtrafniej charakteryzuje słowo *polimat*¹, akcentujące wszechstronność i osiągnięcia

Przykładowa strona faksymile *Ubu Roi* z rysunkami Franciszki Themerson wydanego w tłumaczeniu Barbary Wright przez Gaberhocchus Press w 1951 roku

w wielu dziedzinach. Wymienione trzy postacie łączy wielość i różnorodność obszarów działalności nie tylko artystycznej. W przypadku Themersona i Witkacego szczególną rolę odgrywały filozofia i nauki ścisłe, których ślady i inspiracje są bardzo wyraźne w utworach literackich, esejach i publicystyce. Nie można tu pominąć zainteresowania filozofią również u Franciszki Themerson. Wiele jej rysunków dzięki finezyjnej i lapidarnej kresce, zawieszeniu między realnością a abstrakcją i przewrotności treści budzi głęboką refleksję filozoficzną. Jej kunszt artystyczny i autentyczne zainteresowanie filozofią zmaterializowało się w znakomitej w treści i formie, edytorskiej perełce, książeczce *The Way It Walks*², w której podjęła wyzwanie graficznego wyrażenia dwudziestu pięciu złotych myśli znanych filozofów, twórców i polityków (są w niej reprezentowani m.in.: Bertrand Russell, Henri Bergson, Aldous Huxley, Ernst Kretschmer, Alfred N. Whitehead, Søren Kierkegaard, Winston S. Churchill, Le Corbusier, Marcel Proust, Ludwig Wittgenstein).

Themersonowie stanowili bardzo rzadko spotykaną w historii sztuki i literatury parę twórców, którzy przez całe wspólne życie realizowali wielostronne i interdyscyplinarne projekty, uzupełniając się nawzajem w harmonijny sposób, z zachowaniem rysu własnych indywidualności i form ekspresji. Zaowocowało to indywidualnymi i wspólnymi osiągnięciami artystycznymi, dziełami integralnymi o wielopoziomowych „organicznych” powiązaniach wizualnych, treściowych i semantycznych. Dotyczy to zwłaszcza utworów literackich Stefana, których naturalnym i nieodłącznym elementem są natychmiast rozpoznawalne, trafnie puentujące treść ilustracje Franciszki.

Wydawać by się mogło, że bliskość postaw twórczych i udokumentowane wzajemne zainteresowanie były naturalnym pretekstem do kontaktów. Jednak mimo różnicy wiekowej tylko jednego pokolenia według wszelkiego prawdopodobieństwa Witkacy i Themersonowie nigdy się nie spotkali ani też ze sobą nie korespondowali. W bardzo obszernej korespondencji autora *Nienasycenia* nie znaleziono dotychczas żadnego listu, a w epistolografii Themersonów nie napotkano śladu wzajemnego kontaktu. W życiu realnym zadziałały reguły klasycznej geometrii euklidesowej, w której proste równoległe nigdy się nie spotykają. W życiu wirtualnym konstelacji, jeszcze za życia Stanisława Ignacego Witkiewicza i potem po jego śmierci, obowiązywały już jednak zasady geometrii nieeuklidesowej i można metaforycznie powiedzieć, że linie aktywności twórczej Themersonów przecinały się i spletały na wiele sposobów.

Witkacy w liście do Mieczysława Choynowskiego z 3 października 1933 roku pisze: „Musimy tego Themersona odnaleźć [...]”³. Prawdopodobnie adresat listu zwrócił uwagę Witkacego

na artykuł Stefana Themersona o stanie polskiego filmu awangardowego⁴. Stefan Themerson przyznaje z kolei, że jego pierwsza młodzieńcza próba literacka *Historia pewnej szczy-pawki*⁵ była w dużym stopniu inspirowana pisarstwem autora *Pożegnania jesieni*. Późniejsza dojrzała twórczość Themersona jest już całkowicie samodzielna i oryginalna, ale zdaniem autora nadal można się w niej doszukiwać nut, klimatów i tropów prowadzących do twórczości Witkacego. Na pewno, na ogólnym poziomie szczegółowości, można mówić o skłonności do groteski, poczuciu humoru i nasyceniu twórczości rozważaniami filozoficznymi do tego stopnia, że to one decydowały o formie dzieła (np. *Jedynego wyjścia* i *Wyspy Hobsona*). Po wyjeździe z Polski Themersonowie trwale podtrzymują swoje zainteresowanie twórczością Stanisława Ignacego Witkiewicza, czego ukoronowaniem było przygotowywane przez Gaberbocchus Press wydanie przetłumaczonych na angielski: nieeuklidesowego dramatu w czterech aktach – *Gyubal Wahazar, czyli na przełęczach bezsensu* i *Matki* – niesmacznej sztuki w dwóch aktach z popularnym epilogiem, do których projekty ilustracji przygotowała Franciszka. Warto też wspomnieć, że w gabinecie Stefana na widocznym miejscu leżały dzieła Witkacego wydawane w Polsce w latach siedemdziesiątych i że gromadził on wycinki z prasy polskiej i zagranicznej dotyczące spektakli teatralnych i wystaw (szczegółową specyfikację przedstawiono dalej w rozdziale opisującym Archiwum Themersonów w Bibliotece Narodowej).

Gaberbochus Press

W 1948 roku Franciszka i Stefan Themersonowie założyli w Londynie dość niezwykle wydawnictwo Gaberbocchus Press,

Fragment komiksu Franciszki Themerson *Ubu* na podstawie *Ubu Roi* Alfreda Jarry'ego

wyróżniające się szczególną listą autorów, rodzajem publikowanych książek, a także ich kształtem estetycznym i typograficznym (szczegółowe omówienie dorobku wydawnictwa można znaleźć w artykule Małgorzaty Sady)⁶. Inspiracją dla nazwy było przełożone na łacinę przez Hassarda Dodgsona, wuja Charlesa L. Dodgsona, piszącego pod pseudonimem Lewis Carroll, imię smoka Jabberwocky, tytułowego bohatera wiersza z książki *Po drugiej stronie lustra i co tam Alicja znalazła*, któremu wizerunek graficzny – logo oswojonego z literaturą łagodnego już „potwora”, dzierzącego w łapie książkę bądź miecz zakończony stalówką pióra, nadała zgrabną i finezyjną kreską Franciszka. Wybór był nieprzypadkowy. Franciszka w 1946 roku przygotowała ilustracje do nowego anglojęzycznego wydania *Po drugiej stronie lustra i co tam Alicja znalazła*, które ukazało się drukiem w Wielkiej Brytanii dopiero w 2001 roku, już po jej śmierci, w nakładzie czterystu dwudziestu egzemplarzy⁷ (polskie wydanie z przedmową Jasi Reichardt ukazało się w 2015 roku)⁸. Książka ta należała również do jednej z ulubionych lektur Stefana, który interesując się pracą żony, zwrócił uwagę na wiersz o Żabrolakach⁹ i zaznaczył w nim jedną ze zwrotek na swoim egzemplarzu¹⁰.

F. Themerson, *Gyubal Wahazar*, Archiwum Themersonów, Biblioteka Narodowa w Warszawie

Politykę wydawniczą oficyny spod znaku smoka Żabrolaka Themersonowie zawarli w zwięzłej i jasnej deklaracji planu wydawania wyłącznie „bestlookerów” w opozycji do pospolitych „bestsellerów”. Mówili wprost, że zwracają szczególną uwagę nie tylko na oryginalność myśli lub formy, ważkość treści, ale i na atrakcyjność wizualną w sensie pięknego designu oraz staranność strony edytorskiej. Stefan Themerson w przewrotny sposób tak to scharakteryzował w notce do jednego z katalogów wydawnictwa: „Każda książka Gaberbochusa to mała nierządnicza-intelektualistka umiejąca zrobić Ci dobrze w chwilach kryzysu umysłowego. Książki Gaberbochusa nie można pożyczyć, można ją tylko pościąć”¹¹. Świetnie z powyższą myślą koresponduje opinia Jerzego Bralczyka wyrażona w notce na okładce *Wykładu profesora Mmaa*, który przyznając, że przeczytał powieść kilkanaście razy, deklaruje stanowczo: „Nikomui tej książki nie pożyczam”. Wydawnictwo zwracało uwagę na oryginalność intelektualną i nowatorstwo publikowanych treści, otwierając się na awangardowych i kontrowersyjnych pisarzy, poetów, myślicieli i artystów, których ignorowały uznane oficyny komercyjne. Stefan Themerson potwierdził powyższe nastawienie w liście do Sekretarza Komitetu do spraw Pisarzy na Obczyźnie: „Gdyby [...] wiedział Pan o manuskrypcie, tak śmiałym w swej artystycznej ekspresji, że żadne z szanowanych wydawnictw nie chce go przełknąć, Gaberbochus Press z przyjemnością się nim zainteresuje, nie zważając, czy został napisany przez koczownika czy osadnika, mężczyznę czy kobietę, żołnierza, żeglarza, balwierza czy piekarza”. Niekomercyjny charakter działalności wydawnictwa sprawiał, że dysponowało ono ograniczonymi środkami technicznymi i finansowymi, ale nie stanowiło to przeszkody dla udanych projektów książek, które broniły się harmonią, ascetyczną wyrafinowaną prostotą, czystą komunikatywną formą typograficzną, starannością edytorską, oryginalną i inspirującą treścią oraz znakomitymi ilustracjami, których główną autorką była Franciszka Themerson. Warte podkreślenia, że projekty książek nie stanowiły li tylko eksperymentów edytorskich, a starały się spełnić klasyczny wymóg sztuki edytorskiej – harmonię formy i treści z zachowaniem szacunku dla autora i czytelników.

Wszystkie opublikowane książki (około sześćdziesięciu publikacji) były przez Franciszkę i Stefana wspólnie projektowane i przygotowywane do druku, a niektóre zostały nawet w warunkach domowych własnoręcznie wydrukowane w bardzo małych bibliofilskich nakładach. Do najbardziej znaczących osiągnięć Gaberbochus Press należą pierwsze anglojęzyczne wydania *Ubu Króla* Alfreda Jarry’ego, *Ćwiczeń stylistycznych* Raymonda Queneau, *Kaligramów* Guillaume’a Apollinaire’a,

a także utworów Kurta Schwittersa, Raoula Hausmanna oraz prac autorów brytyjskich, takich jak np. *The Good Citizen's Alphabet* Bertranda Russella (Themersonowie przyjaźnili się z filozofem). Z wydawnictwem współpracowały na stałe malarka Gwen Barnard i tłumaczka Barbara Wright, która przełożyła z francuskiego *Ubu Króla* i *Ćwiczenia stylistyczne*, a także zrobiła korektę anglojęzycznej wersji *Gyubala Wahazara* przygotowanej przez Patricka Fetherstona i Celinę Wieniewską.

Niektóre projekty książek mimo ich umieszczenia w planach i zapowiedziach wydawniczych oraz znaczącego zaawansowania prac przygotowawczych pozostały do dziś niezrealizowane. Należą do nich m.in. omówione dalej angielskie tłumaczenia dwóch dramatów Stanisława Ignacego Witkiewicza: *Gyubal Wahazar* i *Matka*.

Komplementarnym do wydawania książek obszarem aktywności Gaberbocchus Press był prowadzony wspólnie przez Franciszkę i Stefana salon intelektualny Common Room, który stanowił w latach 1957–1959 miejsce regularnych interdyscyplinarnych spotkań naukowców, artystów, filozofów, poetów, pisarzy, ukierunkowanych na przełamywanie barier i stymulację kreatywnego myślenia. Formy aktywności obejmowały wykłady, odczyty, dyskusje, wystawy, koncerty oraz prezentacje dzieł literackich, stwarzając niewątpliwie inspirację dla kolejnych publikacji.

W 1979 roku Themersonowie powierzyli dalsze prowadzenie wydawnictwa Jaco Grootowi, właścicielowi holenderskiego wydawnictwa De Harmonie w Amsterdamie, które pod wspólnym szyldem Gaberbocchus / De Harmonie wydało kilka książek Stefana Themersona (m.in. *O potrzebie tworzenia widzeń* i *Wiersze zebrane*). Kontynuację wydawnictwa Themersonów w kraju stanowi prowadzona od 1996 roku przez Małgorzatę Sady oficyna Gaberbocchus w Polsce, która wydała szereg drobnych utworów Stefana Themersona, m.in. *Faktor T*, *Hau! Hau! czyli kto zabił Ryszarda Wagnera*, *Logika*, *etykietyki i ciało*, *Krytycy i mój gadatliwy pies* i *Rysunki Franciszki Themerson*.

Archiwum Themersonów

Themersonowie pozostawili po sobie niezwykle bogatą spuściznę swojej wielostronnej i interdyscyplinarnej twórczości. Są w niej książki wydane przez Gaberbocchus Press wraz z materiałami źródłowymi (np. do angielskiego wydania *Ubu Króla* Alfreda Jarry'ego) oraz projekty robocze przygotowywane do publikacji, maszynopisy i rękopisy wierszy oraz wykładów, zdjęcia, prywatna korespondencja Franciszki i Stefana z okresu woj-

F. Themerson, *Gyubal Wahazar*, Archiwum Themersonów, Biblioteka Narodowa w Warszawie

ny, grafiki, obrazy, rysunki Franciszki i Stefana, szkice, notatki, dzienniki, nagrania z wykładów i odczytów, książki i czasopiśma, projekty filmów, dokumentacja działalności Gaberbocchus Press wraz z korespondencją z wydawcami i autorami, dokumentacja spotkań Common Room, a także przedmioty osobiste, w tym narzędzia pracy, takie jak maszyna do pisania, aparat fotograficzny czy klocki drzeworytnicze wykorzystane do własnoręcznego druku niektórych pozycji.

Dzięki staraniom i systematycznej pracy rozpoczętej już w 1988 roku przez Jasię Reichardt¹² (siostrzenicę Franciszki) i Nicka Wadleya¹³, a także ich znakomitej znajomości rzeczy, dorobek twórczy Themersonów został w profesjonalny sposób uporządkowany, opracowany, opisany i – co najważniejsze – udostępniony wszystkim zainteresowanym. Powstało w ten sposób oficjalnie działające Archiwum Themersonów w Londynie, zajmujące fragment domu Jasi i Nicka.

Archiwum jako miejsce i instytucja większości badaczy kojarzy się z zakurzonymi papierzyskami, do których dostęp wymaga formalnej procedury, a korzystanie jest obłożone

licznymi zakazami i ograniczeniami, nie mówiąc już o personele, który czasem traktuje gości jak intruzów. Dom przy Belsize Park Gardens 12 w Londynie, gdzie archiwum działało do chwili przenosin do Biblioteki Narodowej w Warszawie, było natomiast miejscem z innego świata. Jak w *Przygodach Pędrka Wyrzutka*, w których Koza informowała tytułowego bohatera, mając na myśli Króla Pingwina: „Znam kogoś, kto potrafi ci wszystko powiedzieć bardzo ściśle i dokładnie. I na dodatek da ci bułkę z szynką”, każda osoba interesująca się twórczością Themersonów była traktowana przez Jasię i Nicka z wielką życzliwością i gościnnością, był czas na wyjaśnienia i inspirujące rozmowy, a także na poczęstunek¹⁴.

Pod koniec 2015 roku londyńskie Archiwum Themersonów zostało zakupione przez Bibliotekę Narodową w Warszawie i obecnie jest stopniowo digitalizowane i udostępniane¹⁵. Jego wielkość (dwieście dziewięć pudeł o łącznej wadze około trzech i pół tony) daje materialne wyobrażenie o skali dorobku twórczego i aktywności tej niezwykłej pary artystów. Przy takiej objętości i różnorodności zasobów nie do przecenienia jest wielka i mozolna praca wykonana przez jego opiekunów, dzięki której badacz mógł już w Londynie i może obecnie łatwo dotrzeć do poszukiwanych przez siebie materiałów.

Pudło nr 24: Witkacy

W Archiwum Themersonów jedno z ponad dwustu pudeł (konkretnie pudło nr 24) gromadzi wszelkie materiały dotyczące działań podejmowanych przez Franciszkę i Stefana Themersonów w związku z twórczością i osobą Stanisława Ignacego Witkiewicza. Materiały te są starannie uporządkowane w teczkach i skoroszytach oraz opatrzone stosownym opisem. Obejmują one:

- 1) Siedem kolejnych wersji tekstu dramatu *Gyubal Wahazar* (pod angielskim tytułem: *Wahazar or on the Uplands of Absurdity*) przetłumaczonych na angielski przez Celinę Wieniewską i poddanych adaptacji przez Patricka Fetherstona. W pracach nad tłumaczeniem uczestniczyły także Barbara Wright i Franciszka Themerson. Ostatnia wersja przeznaczona dla wydawnictwa Gaberbochus Press jest opatrzona adnotacją „O.K. publ.”. W skład archiwaliów dotyczących tekstu dramatu wchodzi:
 - Wersja 1. Skoroszyt ze wstępną niekompletną wersją tłumaczenia zawierający wybrane luźne arkusze. Na stronie tytułowej umieszczono rok edycji –

F. Themerson, projekt scenografii do *Gyubala Wahazara*, Archiwum Themersonów, Biblioteka Narodowa w Warszawie

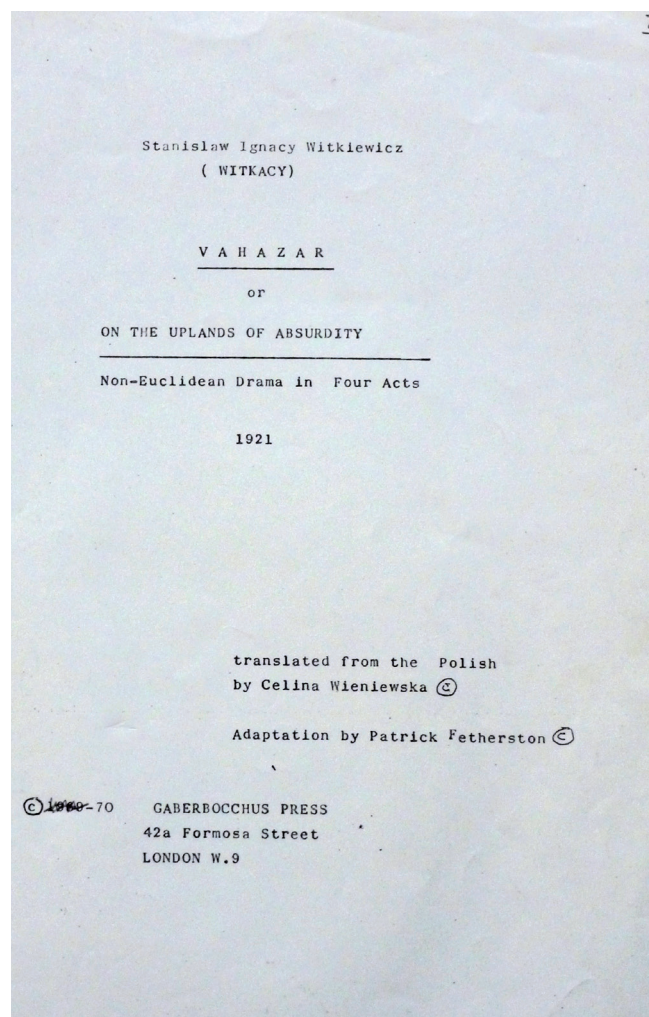
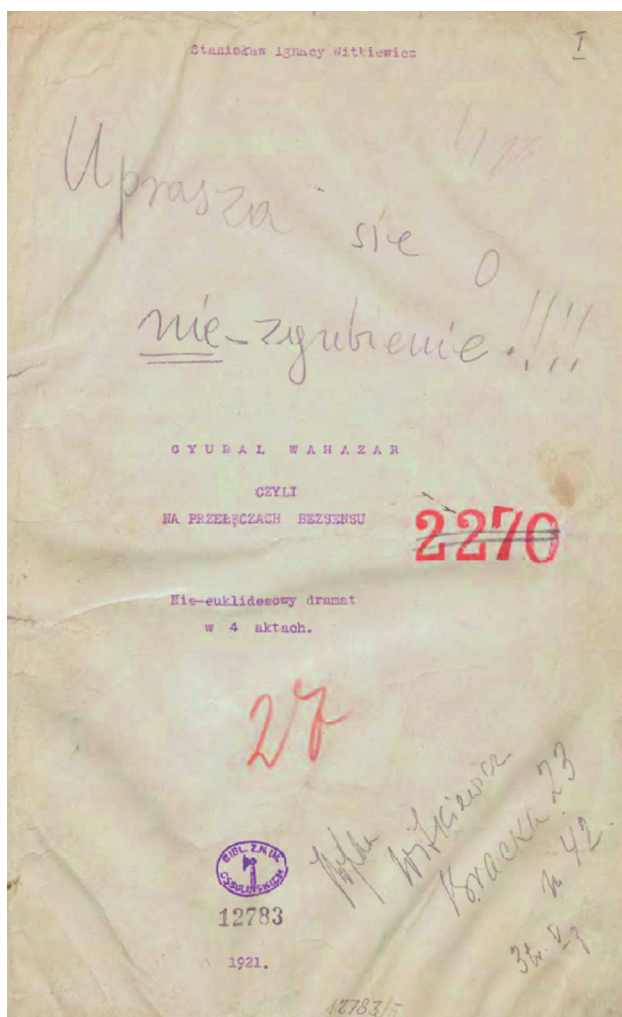
1967. Opis na teście: „Witkacy – Wahazar (1). Odd pages (1)”.
- Wersja 2. Skoroszyt z roboczym maszynopisem z odręcznie naniesionymi poprawkami oraz wstępnymi sugestiami scenograficznymi Franciszki Themerson (datowanymi na 1967 rok) dla teatru w Sztokholmie. Opis na teście: „Witkacy – Wahazar (2) including FT¹⁴'s suggestions about decor for Stockholm theatre”.
- Wersja 3. Skoroszyt ze sprawdzonym maszynopisem zawierającym odręczne poprawki i wklejone bądź wycięte wstawki. Opis na teście: „Witkacy – Wahazar (3) nearly final version”.
- Wersja 4. Skoroszyt z maszynopisem zawierającym odręcznie naniesione poprawki. Na stronie tytułowej umieszczono rok edycji – 1967. Opis na teście: „Witkacy – Wahazar (4) final hand corrections”.
- Wersja 5. Skoroszyt z niekompletnym maszynopisem (brak wielu stron) i odręcznie zapisanym fragmentem tłumaczenia przez Franciszkę Themerson z adnotacją na okładce „2nd OK”.
- Wersja 6. Skoroszyt z maszynopisem z poprawkami odręcznie naniesionymi przez Barbarę Wright. Opis na teście: „Witkacy – Wahazar (6). Checked & with corrections by Barbara Wright”.
- Wersja 7. Skoroszyt z maszynopisem z odręcznymi poprawkami. Na stronie tytułowej adnotacja: „O.K. publ.”, sugerująca wersję finalną przeznaczoną dla wydawnictwa Gaberbochus Press. Maszynopis składa się z czterech arkuszy (numeracja: I–IV)

- maszynopisu ze stroną tytułową i didaskaliami oraz czterdziestu sześciu arkuszy z treścią sztuki.
- 2) Cztery kolejne wersje tłumaczenia na angielski dramatu *Matka* opracowane przez Patricka Fetherstona, z których ostatnia była przeznaczona do przekazania do druku przez Gaberbocchus Press.
 - Wersja 1. Poprawiony egzemplarz fotokopii maszynopisu bez okładki.
 - Wersja 2. Poprawiony egzemplarz, częściowo maszynopis, częściowo kopia.
 - Wersja 3. Egzemplarz I dla wydawnictwa w czarnej okładce.
 - Wersja 4. Egzemplarz w czerwonej okładce – poprawiona fotokopia.
 - 3) Teczka dwudziestu dwóch rysunków Franciszki Themerson na oddzielnych arkuszach, szkicownik z rysunkami oraz dwa zestawy luźnych kartek z rysunkami z projektami ilustracji i scenografii do *Gyubala Wabazara* i *Matki*.
 - 4) Czterdzieści dwie czarno-białe fotografie z inscenizacji dramatów Witkacego w teatrach w Polsce. Przedstawiają one sceny zarejestrowane podczas następujących spektakli (w nawiasie podano liczbę zdjęć):
 - *Bezimiennie dzieło* (3), Teatr im. Słowackiego, Kraków, 1967, reżyseria: Bronisław Dąbrowski, scenografia: Kazimierz Wiśniak, fotografie: Wojciech Plewiński.
 - *Gyubal Wabazar* (3), Teatr Polski, Poznań, 1966, reżyseria: Jowita Pięńkiewicz, scenografia: Teresa Darocha, fotografie: Grażyna Wyszomirska.
 - *Sonata Belzebuba* (2), Teatr Polski, Poznań, 1968, reżyseria: Jerzy Zegalski, scenografia: Teresa Ponińska, fotografie: Grażyna Wyszomirska.
 - *Sonata Belzebuba* (3), Teatr Polski, Wrocław, 1968, reżyseria: Włodzimierz Herman, scenografia: Aleksander Jędrzejewski, fotografie: Grażyna Wyszomirska.
 - *Oni* (2), Teatr Stary im. Heleny Modrzejewskiej, Kraków, 1967, reżyseria i scenografia: Józef Szajna, fotografie: Wojciech Plewiński.
 - *Nowe wyzwolenie* (2), Teatr Stary im. Heleny Modrzejewskiej, Kraków, 1967, reżyseria i scenografia: Józef Szajna, fotografie: Wojciech Plewiński.
 - *Jan Maciej Karol Wścieklica* (4), Teatr Narodowy, Warszawa, 1966, reżyseria: Wanda Laskowska, scenografia: Zofia Pietrusińska, fotografie: Franciszek Myszkowski.

F. Themerson, *Gyubal Wabazar*, Świntusia?, Archiwum Themersonów, Biblioteka Narodowa w Warszawie

- *Matka* (3), Teatr Stary im. Heleny Modrzejewskiej, Kraków, 1964, reżyseria: Jerzy Jarocki, scenografia: Krystyna Zachwatowicz, fotografie: Wojciech Plewiński.
- *Mątwą* (3), Teatr Lalki i Aktora „Marcinek”, Poznań, 1968, reżyseria: Leokadia Serafinowicz, scenografia: Jan Berdyszak, fotografie: Grażyna Wyszomirska.
- *W małym dworku* (6), Teatr Dramatyczny m.st. Warszawy, Warszawa, 1959, reżyseria: Wanda Laskowska, scenografia: Józef Szajna, fotografie: Edward Hartwig.
- *W małym dworku* (4), Bałtycki Teatr Dramatyczny im. Juliusza Słowackiego, Koszalin, 1963, reżyseria: Hieronim Konieczka, scenografia: Krystyna Husarska i Marian Bogusz, fotografie: Grażyna Wyszomirska.
- *W małym dworku* (3), Teatr Polski, Bydgoszcz, 1968, reżyseria: Krystyna Meissner, scenogra-

Strony maszynopisu polskiego i maszynopisu angielskiego *Gyubala Wahazara*

- fia: Ryszard Strzembala, fotografie: Grażyna Wyszomirska.
- *Szalona Lokomotywa* (4), Teatr Lalki i Aktora „Marcinek”, Poznań, 1968, reżyseria: Leokadia Serafinowicz, scenografia: Jan Berdyszak, fotografie: Grażyna Wyszomirska.
 - 5) Czasopisma z lat 1960–1988 zawierające artykuły na temat twórczości Witkacego różnych autorów (m.in. fragment angielskiego tłumaczenia powieści *Nienasycenie*).
 - 6) Kserokopie materiałów przesłanych w związku z wystawą twórczości Witkacego w Kunstcentrum Signe w Heerlen (Holandia), 12 sierpnia–17 września 2000 roku.
 - 7) Korespondencja – dwadzieścia listów (m.in. obszerny list od Konstantego Jeleńskiego z tekstem opublikowanego artykułu *Un Polonais aux sources du XX siècle* na temat twórczości Witkacego) dotyczących wydania i ewentualnego wystawiania *Gyubala Wahazara* i *Matki* oraz działań informacyjnych i promocyjnych.
 - 8) Fragmenty tekstów o Stanisławie Ignacym Witkiewiczu i jego twórczości (m.in. autorstwa: Tadeusza Kotarbińskiego, Karola Irzykowskiego, Tadeusza Boya-Żeleńskiego, Mieczysława Jastruna i Jana Błońskiego) przetłumaczone na angielski, planowane przez Gaberbochus Press do wykorzystania w reklamie wydawniczej.
 - 9) Książki, m.in.: pierwsze polskie wydanie wyboru dramatów w opracowaniu Konstantego Puzyny, dwa tomy pism zebranych (*O znaczeniu filozofii dla krytyki i inne artykuły polemiczne* i *Pisma filozoficzne i estetyczne*), wybór dramatów w języku angielskim w tłumaczeniu Daniela Geroulda i C. S. Durera z wstępem Jana Kotta.

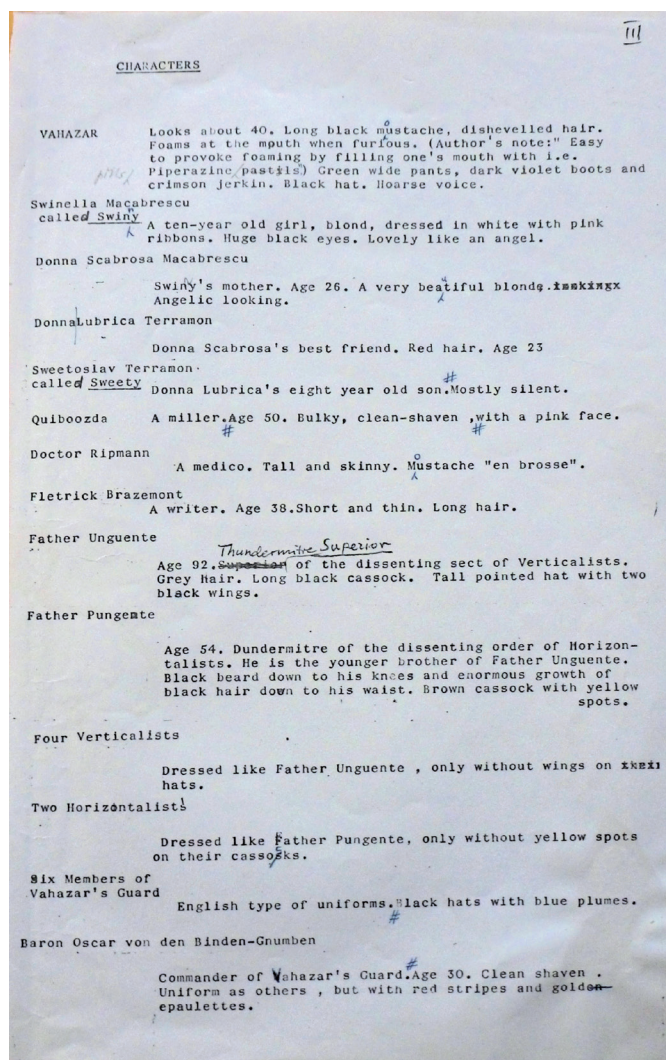
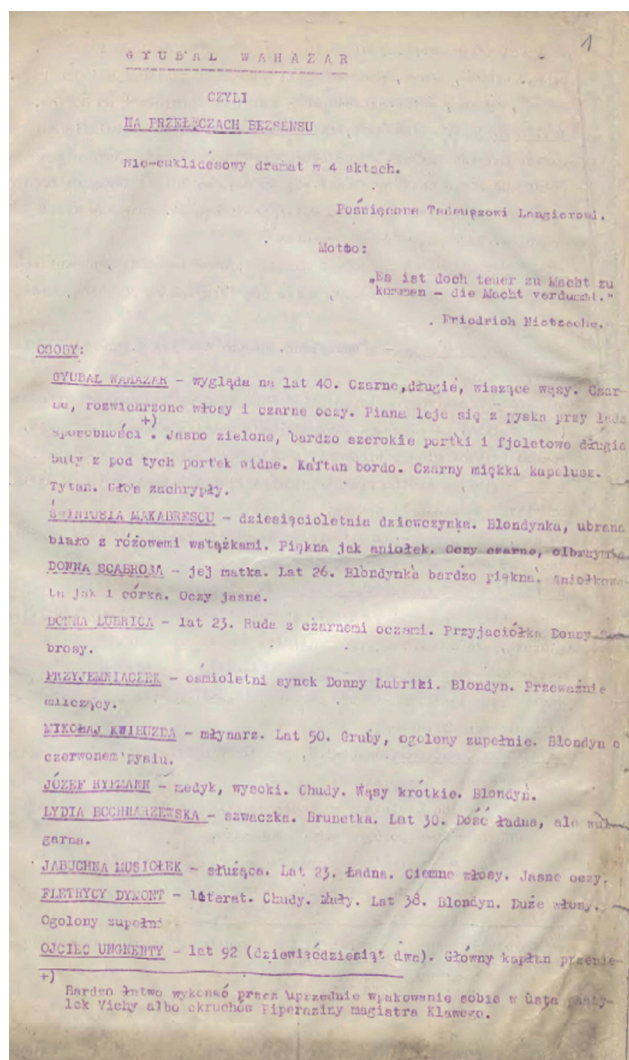
- 10) Wycinki z gazet polskich („Kultura”, „Współczesność”) i francuskich dotyczące Witkacego i jego twórczości (recenzje książek, wystaw i spektakli teatralnych).

Materiały zgromadzone w tej części Archiwum dowodzą aktywnego, trwałego i głębokiego zainteresowania twórczością Stanisława Ignacego Witkiewicza przez Themersonów, które obejmowało oprócz przygotowania edytorskiego publikacji również różnego rodzaju działania promocyjne i informacyjne. Franciszka Themerson starała się zainteresować dramataми agentów teatralnych, wydawców i media. W związku z tym korespondowała z wieloma osobami i udostępniała im robocze prepublikacyjne wersje tłumaczeń dramatów. Treść korespondencji z jednej strony pokazuje pewne zainteresowanie twórczością Witkacego za granicą, ale również dużą rezerwę. Podkreślano, że dramaty są interesujące, ale zbyt „antyteatralne” jak na główny nurt teatru w Wielkiej Brytanii, by była szansa na ich wystawienie. Przedstawiciel mediów, konkretnie

BBC, uważał z kolei, że autor jest bardziej „myślicielem” niż „dramaturgiem”.

Epilog – projekt bibliofilskiego wydania *Gyubala Wahazara*

W 1967 roku wydawnictwo Gaberbocchus Press postanowiło włączyć do swojego starannie selekcionowanego zestawu publikacji angielskie tłumaczenia dwóch dramatów Stanisława Ignacego Witkiewicza: *Gyubal Wahazar* i *Matka*. Stefan Themerson zwrócił się w tej sprawie do Celiny Wieniewskiej, która miała już w dorobku udane tłumaczenia opowiadań Brunona Schulza i do współpracownika oficyny spod znaku smoka – poety Patricka Fetherstona. W Archiwum zachowały się maszynopisy kolejnych wersji tłumaczeń obu dramatów z odręcznie naniesionymi poprawkami. Główna uwaga została

Strony maszynopisu polskiego i maszynopisu angielskiego *Gyubala Wahazara*

skupiona na *Gyubalu Wabazarze* najpierw w 1968 roku (w jesiennym dodatku do pisma „The Bookseller” zamieszczono zapowiedź wydawniczą wymieniającą *Gyubala Wabazara* obok *Kaligramów* Appolinaire’a i *Rysunków* Franciszki Themerson) i później, pod koniec 1969 lub w 1970 roku. Potwierdza to list Franciszki Themerson z 8 października 1969 roku do doradcy literackiego nowojorskiego wydawnictwa Grove Press, w którym w odpowiedzi na wstępne zainteresowanie informuje ona o wysłaniu egzemplarza maszynopisu *Gyubala Wabazara* i zamiarze wydania dramatu z jej ilustracjami stanowiącymi projekty scenografii. Wydanie opracowanych już tłumaczeń dramatów napotkało z jednej strony na barierę finansową, a z drugiej na kurtuazyjną, ale chłodną reakcję rynku księgarskiego i środowisk teatru i mediów. Z tego prawdopodobnie powodu nie powstały finalne wersje rysunków ani makietki książki.

Można powiedzieć, że opisane próby nie zostały całkiem bez echa, ponieważ w 2015 roku amerykańskie wydawnictwo Black Scat Books wykorzystało tekst tłumaczenia przygotowanego dla Gaberbocchus Press i wydało dramat pod angielskim tytułem *Vabazar: or On the Uplands of Absurd* w formie standardowej książki z przedmową, ale bez rysunków Franciszki Themerson¹⁷.

Wydaje się, że kilka przesłanek zadecydowało o wyborze do publikacji nieeuklidesowego dramatu opatrzonego przez autora w *Spisie sztuk* gwiazdką oznaczającą utwór „więcej zbliżony do Czystej Formy”. Po pierwsze, napisana w 1921 roku (lecz aż do 1962 roku nieopublikowana) sztuka zawierająca studium totalitarnego państwa z perspektywy jego dyktatora i stanowiąca profetyczną wizję tego, co wkrótce miało się wydarzyć, syntetyzowała charakterologicznie Hitlera, Stalina, Mussoliniego i innych późniejszych jedynowładców, takich jak np. Nicolae Ceaușescu czy Enver Hodża, oraz mechanizmy działania ich reżimów. Themersonowie na własnej skórze doświadczyli skutków działań dyktatorów, co w znaczącym stopniu wpłynęło na ich losy oraz pozostawiło ślad w ich twórczości. Po drugie, związki sztuki i literatury z nauką i jej najnowszymi osiągnięciami, takimi jak teoria względności i towarzyszące jej nowe modele świata, oraz na tym tle filozofia były wspólnym polem zainteresowań Stefana Themersona i Stanisława Ignacego Witkiewicza. Rzutowało to zarówno na podejmowane tematy, jak i na formę powieści i utworów dramatycznych. Miejsce i czas ich utworów miały często charakter generyczny. O *Wykładzie profesora Mmaa* i *Gyubalu Wabazarze* wiemy na podstawie przywoływania nowinek naukowych tyle, że rozgrywają się w czasach współczesnych autorom, w wyma-

ginowanych światach (w społeczności termitów i w „państwie sześciowymiarowego kontinuum”). U obu twórców forma w dużym stopniu ma strukturę ukierunkowaną na prezentację narracji o charakterze filozoficznym. Wnikliwa analiza pozwala znaleźć wiele innych pokrewieństw zarówno w sferze podejmowanych zagadnień, jak i w obszarze nowatorstwa i oryginalności formalnej dzieł. Jest to temat na oddzielny obszerny esej. Interesującym wątkiem jest też przesłedzenie procesu dochodzenia do finalnej edycji tłumaczenia z punktu widzenia sztuki translacji oraz analiza porównawcza wersji opracowanej przez Celinę Wieniewską i Patricka Fetherstona z wersją Daniela Geroulda¹⁸.

Zapewne opublikowanie w 1968 roku angielskiego wyboru dramatów Stanisława Ignacego Witkiewicza (zawierającego również dramat *Matka*) w tłumaczeniach Daniela Geroulda

i C. S. Durera wpłynęło na odłożenie planów wydania sztuki przez Gaberbocchus Press.

Wydaje się, że gdy przyszedł moment, gdy publikacyjne wersje maszynopisów dramatów i szkice są dostępne, to można obecnie pokusić się o wydanie dwujęzycznego

polsko-angielskiego *Gyubala Wabazara* z rysunkami Franciszki Themerson w formie „bestlookera”. Co prawda, nie udało się znaleźć informacji na temat wizji Gaberbocchusa co do kształtu książki, ale istnieją pewne potencjalne wskazówki, które mogłyby stać się inspiracją dla projektu publikacji. Klimat dramatu ma wiele wspólnego z wcześniejszym *Ubu Królem* Alfreda Jarry’ego, którego dwie znakomite wersje wydał Gaberbocchus Press¹⁹. Na potrzeby książki Franciszka Themerson zrezygnowała z lekkiej zgrabnej kreski na rzecz brutalnych, kulfoniastych linii, które zderzają się ze słowami, zachodząc na wersy odręcznie wpisanego tekstu sztuki. Materiał do druku powstał jako wykonane przez Franciszkę rysunki ołówkiem (ponad dwieście rysunków) bezpośrednio na tekście wpisanym wcześniej odręcznie atramentem przez Barbarę Wright na metalowych płytach litograficznych. Następnie nałożone na siebie tekst i rysunki odbito na czarno na arkuszach papieru w jaskrawo-żółtym kolorze. Każdy egzemplarz książki wyglądał jak rękopis. Opisane zabiegi sprawiły, że forma książki świetnie pasowała do treści i przyczyniło się to niewątpliwie do jej sukcesu na rynku. Próbkę klimatu tej wyjątkowej wersji *Ubu Króla* daje przykładowa strona z fragmentem dialogu Ubu z Ubicą²⁰.

Druga wersja *Ubu Króla* została opracowana przez Franciszkę Themerson w postaci komiksu²¹, w którym kreska artystki znów staje się niesforna, rozwichrzona i drapieżna, harmonizując z groteskową treścią utworu. Komiks spotkał się

Musimy tego Themersona odnaleźć

z dużym zainteresowaniem na świecie i został przetłumaczony na wiele języków, w tym również na język polski. W dwudziestą piątą rocznicę śmierci autorki jego wydanie w tłumaczeniu Małgorzaty Sady towarzyszyło otwarciu wystawy „Themersonowie i awangarda” w Muzeum Sztuki w Łodzi.

Tak się składa, że oprócz maszynopisu anglojęzycznej wersji *Gyubala Wahazara* zachował się oryginalny maszynopis dramatu, przechowywany w Ossolineum we Wrocławiu, udostępniony w wersji cyfrowej w ramach Federacji Bibliotek Cyfrowych, przygotowany przez Witkacego²². Wydaje się, że w czasach powszechnego i niezbyt starannego, często naruszającego podstawowe zasady edytorstwa, druku cyfrowego wykorzystanie surowych maszynopisów mogłoby dać ciekawy efekt²³. Gdyby jakość dostępnych maszynopisów stanowiła przeszkodę w czytelności, można je przygotować na nowo, oczywiście używając starych maszyn do pisania. Szkice Franciszki Themerson wykonane długopisem budzą skojarzenie z Ubu, ale też w prostej i lapidarnej kresce świetnie oddają charakter postaci dramatu, w tym tytułowego dyktatora i despoty Gyubala. Ważną kwestią jest wplecenie ilustracji w taki sposób, aby były logicznie powiązane z rozwojem akcji w sztuce. Odrębnym problemem byłoby ich komputerowe opracowanie – być może nawiązujące do wspomnianego wcześniej polskojęzycznego wydania książki *Po drugiej stronie lustra i co tam Alicja znalazła* z oryginalnymi ilustracjami Franciszki z 1946 roku, opublikowanej przez wydawnictwo Festina Lente w 2015 roku.

Projekt książki jest na pewno interesującym wyzwaniem edytorskim otwierającym wiele możliwości. Główne wymagania jest jednak proste – powinien powstać „bestlooker”!

Autor pragnie podziękować Jasi Reichardt za zgodę na wykorzystanie materiałów z Archiwum Themersonów. Jej oraz Małgorzacie Sady wyrażam także wdzięczność za cenne krytyczne uwagi i uzupełnienia, bardzo pomocne w opracowaniu finalnej wersji artykułu.

Key Words: Stanisław Ignacy Witkiewicz, Franciszka Themerson, Stefan Themerson, Gaberbocchus Press, Themersons Archive, Gyubal Wahazar

Summary: Stanisław Ignacy Witkiewicz and Franciszka and Stefan Themerson constitute a rare constellation of outstanding artists of the 20th century avant-garde. Their best known contributions were a concept of Pure Form and an idea of Semantic Poetry respectively.

They all shared multiplicity and diversity of interests and areas of not only artistic activities. Philosophy and science influenced to large extent form and content of their works. Despite their mutual interest in each other's work they had never met personally and no correspondence between them was found. However similarities in attitudes resulted then in intertwining of their paths of artistic development. One of early Stefan Themerson's novels featured strong influence of Witkacy works but all his later writings were fully original and individual. However the author believes one can still find some flavours, tones and traces leading to the oeuvre of the author of *Insatiability*. After leaving Poland in 1938 Themersons had still maintained their interest in Witkiewicz works what finally led to translation and preparation for publishing by Gaberbocchus Press of his two plays – *Gyubal Wahazar* and *Mother* featuring Franciszka's drawings.

A brief review of Gaberbocchus Press achievements and resources of the Themersons Archive, established by Jasia Reichardt after their death, constitute a background for an analysis of relationships between Witkacy and Themersons. The fact National Library in Warsaw acquired Themersons heritage alleviated very much access to many very interesting source documents. The author focused on a part of the Archive related to the all aspects of Witkacy's works. Typescripts of publication ready translated and adapted plays, *Vahazar* and *Mother*, which finally remained not published by the Gaberbocchus Press triggered an idea to take up the challenge of publishing a “bestlooker” today. A draft of a bibliophilic bilingual edition of the *Gyubal Wahazar* drama illustrated with Franciszka Themerson's drawings (samples are included in the paper) is proposed as a final thought.

¹ Od greckiego *polymathēs* – „wiele wiedzący”; cyt. za: W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 2003.

² F. Themerson, *The Way It Walks, satirical drawings with philosophical quotations Especially Compiled for Those who like their Pictures to be Attended by a Discourse of Reason*, London 1954.

³ S. I. Witkiewicz, *Dzieła zebrane*, t. 18: *Listy II*, wol. 1, oprac. J. Degler, S. Okołowicz i T. Pawlak, Warszawa 2014, s. 757.

⁴ S. Themerson, *Dialog tendencyjny*, „Wiadomości Literackie” 1933, nr 17, s. 16.

⁵ Idem, *Historia pewnej szczympawki*, „Mrówkojad” 2007, nr 6, s. 11–12. W liście do Ewy Kraskowskiej Stefan Themerson pisze: „Pamiętam, że pierwszą powieść pisałem pod wpływem Witkacego w 1928, przed maturą. [...] Zdaje się, że obie, już w Paryżu (1938–1939) zteleskopowałem w jedną”; cyt. za: A. Prodeus, *Themersonowie. Szkice biograficzne*, Warszawa 2009, s. 85–87.

⁶ M. Sady, *Gaberbocchus Press Londyn 1948–1979*, „Gościniec Sztuki. Magazyn Artystyczno-Literacki” 2011, nr 2 (17), s. 74–88; rozmowa z autorką: *Niezgoda na konformizm, czyli Gaberbocchus wczoraj i dziś*, w: ibidem, s. 89–93.

⁷ L. Carroll, *Through the Looking Glass and What Alice Found There*, Oxford 2001.

⁸ Wspomina o tym Jasia Reichardt w przedmowie do polskiego wydania *Po drugiej stronie lustra*.

⁹ Obie książki Carrolla o Alicji i wiersz o smoku *Jabberwocky* mają wiele polskich tłumaczeń. W związku z tym jest też wiele spolszczeń imienia smoka. Autor zdecydował się na Żabroląka zaproponowanego przez Roberta Stillera z uwagi na to, że polska edycja *Through the Looking Glass and What Alice Found There* z ilustracjami Franciszki Themerson wykorzystuje właśnie tę wersję tłumaczenia. *Jabberwocky* u Macieja Słomczyńskiego nosi imię Dziabersmok, u Stanisława Barańczaka – Dziaberlak, a u Antoniego Marianowicza – Dziwołek.

¹⁰ Idem, *Po drugiej stronie lustra i co tam Alicja znalazła*, tłum. R. Stiller, Warszawa 2015.

¹¹ A. Pruszyński, *Dobre maniery Stefana Themersona*, Gdańsk 2004.

¹² Jasia Reichardt – kuratorka, krytyczka sztuki, autorka książek i artykułów z pogranicza nauki i sztuki, edytor, organizatorka wystaw i konferencji. Wicedyrektor (1963–1971)

Instytutu Sztuki Współczesnej ICA (Institute of Contemporary Arts) w Londynie, gdzie m.in. zrealizowała przełomową wystawę „Cybernetic Serendipity” (1968) ilustrującą możliwości wykorzystania komputerów w sztuce. Autorka pionierskich książek *The Computer in Art* (1971) i *Robots: Fact, Fiction, and Prediction* (1978). Dyrektorka Whitechapel Gallery (1974–1976). Wykładowca w Architectural Association i innych uczelniach. Autorka licznych publikacji oraz organizatorka wystaw i wydarzeń poświęconych twórczości Themersonów (m.in. Festiwal Themersonów w Warszawie, 2013). Interesuje się związkami sztuki z innymi dziedzinami twórczości, takimi jak nauka czy literatura. Wiele lat poświęciła badaniom relacji między sztuką a techniką.

¹³ Nick Wadley – historyk sztuki, artysta, kurator. Wykładowca historii sztuki w Chelsea School of Art w Londynie (1962–1985). Autor książek o sztuce, m.in.: *Noa Noa, Gauguin's Tahiti* (1985) i *Impressionist and Post-Impressionist Drawing* (1991). Kurator znaczących wystaw *Kurt Schwitters* (Londyn 1983), *Gaberbocchus Press* (Paryż 1998), *Król Ubu* (Londyn 2000/2001), *Rysunki Franciszki Themerson* (Warszawa 2013). Artysta rysownik, którego prace opublikowano w kilku zbiorach. Wystawiał w Londynie, Buenos Aires i Warszawie.

¹⁴ W tym miejscu autor pragnie bardzo serdecznie podziękować gospodarzom Archiwum za poświęcony czas, pomoc w lokalizacji i udostępnienie interesujących mnie materiałów związanych z osobą i twórczością Stanisława Ignacego Witkiewicza oraz podjęcie serdeczną gością przez cały długi dzień 14 czerwca 2012 roku.

¹⁵ Oficjalna uroczystość przekazania Archiwum Themersonów przez Jasię Reichardt Bibliotece Narodowej odbyła się 28 stycznia 2015 roku w Pałacu Rzeczypospolitej.

¹⁶ Inicjały Franciszki Themerson.

¹⁷ Zob. <https://blackscatbooks.com/our-books/> (dostęp: 30.05.2016).

¹⁸ *Witkiewicz*, ed. and transl. D. Gerould, New York 2004.

¹⁹ A. Jarry, *Ubu Roi*, London 1951.

²⁰ Idem, *Ubu Roi*, faksymile oryginału za zgodą Gaberbocchus Press, New York 1961.

²¹ F. Themerson, *Ubu według „Ubu Roi” Alfreda Jarry’ego*, Łódź 2013.

²² Zob. <http://fbc.pionier.net.pl/search#q=gyubal%20wahazar> (dostęp: 30.05.2016).

²³ Tego rodzaju wstępny pomysł pojawił się jakiś czas temu w spontanicznej rozmowie autora z Małgorzatą Sady podczas krótkiego wspólnego spaceru wzdłuż peronu warszawskiego metra.

